

С. Г. Войтов, аспірант Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУТНІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ

КАТЕГОРІЇ МИТНО-ТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Статтю присвячено актуальній тематиці методології дослідження митно-тарифного регулювання. У рамках публікації проблема розглядається через призму марксистського “матеріалістичного розуміння” та діалектики. У ході аналізу визначаються структурно-функціональні залежності, що відображають логіку митно-регулятивних процесів, дається авторське визначення категорії.

Статья посвящена актуальной тематике методологии исследования таможенно-тарифного регулирования. В рамках публикации проблема рассматривается через призму марксистского “материалистического понимания” и диалектики. В ходе анализа определяются структурно-функциональные зависимости, отражающие логику таможенно-регулятивных процессов, даётся авторское определение категории.

This article is devoted to actual topic of customs and tariff regulation methodology research. As part of the publication issue is viewed through the prism of Marxist “materialist conception” and dialectics. The analysis determines the structural and functional relationships that reflect the logic of customs and regulatory processes as well as category meaning supposed by author.

Ключові слова. Митно-тарифне регулювання, державне регулювання зовнішньої торгівлі, митна справа, митна політика, зовнішньоторговельна політика.

© С. Г. Войтов, 2012

Вступ. Формування розвиненої та ефективної системи митно-тарифного регулювання – одна з найважливіших складових забезпечення сприятливих умов для залучення національної економіки в систему світового поділу праці та її наближення до ринкових структур розвинутих країн. Крім того, ефективно побудована митно-регулятивна система – надійний фактор забезпечення економічної безпеки держави шляхом створення конкурентного національного ринку, забезпечення належного рівня зайнятості та соціального добробуту населення.

З огляду на ці аргументи й увагу, що приділяється митному регулюванню з боку вітчизняних науковців, доходимо висновку, що регулятивна складова митної справи в умовах перехідної економіки – це ключове питання, яке потребує детального наукового аналізу.

Методологічну основу нашого дослідження становить ряд наукових праць митної та зовнішньоторговельної спрямованості. До них належать публікації практиків митної справи: І. Г. Бережнюка, В. В. Ващенко, О. Б. Єгорова, В. Г. Драганова, Т. Д. Ліпихіної, в яких виокремлюються системні складові митної діяльності, та теоретиків: О. П. Гребельника, Н. П. Злепко, І. О. Іващук, І. М. Карамбовича, Т. М. Мельник, Л. М. Пісьмаченко, Б. Н. Габричидзе, дослідження яких мають глобально-концептуальний характер щодо системи зовнішньоторговельних та митно-регулятивних відносин. Значну увагу в рамках нашого дослідження приділяємо й сучасній нормативно-правовій базі, що регламентує питання детермінації митного регулювання.

Постановка завдання. Ефективне функціонування будь-якої зі складових механізму державного регулювання неможливе без сформованої науково-методологічної бази. У нашому випадку об’єктивне висвітлення методології дослідження та сутності митно-тарифного регулювання сприятиме максимально повному розумінню системи митно-регулятивних відносин з метою оптимізації практичних складових процесу митної діяльності.

Результати дослідження. Одну з перших спроб детермінації категорії митно-тарифного регулювання з моменту утворення незалежної Української Держави зроблено в рамках першого Митного кодексу від 12 грудня 1991 р. [1]. Згідно з положеннями ст. 1 і 9 документа можна дійти висновку, що використання засобів митно-тарифного регулювання – одне з головних завдань митних органів України в рамках проведення митної політики.

Ієрархічна належність митно-тарифного регулювання першим Митним кодексом конкретно не визначається, але, провівши певні узагальнення юридичного змісту його статей, можна припустити, що законодавець передбачав існування прямого зв'язку митно-тарифного та митного регулювання, хоча й звузив останнє лише до рівня “встановлення мит та митних зборів”.

Однією з особливостей документа щодо нормативного визначення ключових категорій митного регулювання є й те, що в Кодексі немає регламентації та цілісного сприйняття нетарифного регулювання як окремого інструмента впливу на сферу ЗЕД. Навіть наведене в документі словосполучення “позатарифне регулювання” (так було названо нетарифне регулювання. – С. В.) зайвий раз свідчить про відсутність повноцінного визначення категорії, а тим більше регулятивного механізму.

Конкретизованої ролі в митному праві нетарифне регулювання набуває у другій редакції Митного кодексу від 11 липня 2002 р., ставши разом з митно-тарифним регулюванням ключовими засобами забезпечення митної політики, ієрархічно рівними, проте різними за формою впливу. Як і в попередній редакції Кодексу, чіткого включення названих складових до системи митного регулювання у вигляді конкретного юридичного змісту не відбувається [2].

Не менш складною залишилася ситуація в плані нормативного відображення об'єктивних економічних зв'язків митно-регулятивних процесів і з набранням чинності третьою редакцією Митного кодексу від 13 березня 2012 р. [3].

Згідно зі ст. 5 Кодексу, форма та компетенція митної політики видозмінюється, перетворюючись на “державну політику у сфері державної митної справи”, а тарифне та нетарифне регулювання стають першочерговими механізмами її забезпечення.

Разом з тим процес “реконструкції”, втілений у чинній редакції Митного кодексу, призводить до втрати поняття “митне регулювання”, яке було наявне в попередніх двох редакціях нормативного документа і, на нашу думку, мало б знайти місце і в чинному Кодексі, найбільш повно та об'єктивно відображаючи відносини, що складаються в рамках системи регулятивних процесів та категорій.

Нині визначення “митне регулювання” є лише в Законі України “Про зовнішньоекономічну діяльність” (ст. 1): “митне регулювання – регулювання питань, пов'язаних із встановленням мит та інших податків, що справляються при переміщенні товарів через митний кордон України, процедурами митного контролю, організацією діяльності органів митного контролю України” [4]. Але й воно повністю не відображає дійсної сукупності відносин, що виникають у межах митно-регулятивних процесів.

Перша частина визначення, запропонованого Законом, пов'язує митне регулювання з “установленням мит та інших податків”, залишаючи відкритим питання класифікаційної належності нетарифного регулювання. Остання ж його частина, що включає у формулювання категорії “організацію діяльності органів митного контролю України”, взагалі є складовою митної справи, а не регулятивною складовою митного регулювання.

Недоцільною “інновацією” чинного Митного кодексу (ст. 5, 7), на нашу думку, стало також формальне скорочення категорії “митно-тарифне регулювання” до рівня “тарифне регулювання”. Визначення “митно-тарифне регулювання” має існувати як цілісне позначення не стільки з метою його виокремлення серед усієї різноманітності видів тарифного регулювання, скільки задля підкреслення макроекономічної спрямованості категорії, основу якої становить мито – податок на зовнішню торгівлю та вбудований економічний регулятор, а не плата, яка проявляється лише на мікрорівні та є наслідком застосування ряду господарських тарифів (транспортних, комунально-побутових, страхових тощо).

Наведене вище свідчить про недосконалість митного законодавства в частині детермінації структурних зв'язків митних категорій та його розбіжність з реальними економічними процесами, що складаються в рамках митно-тарифних відносин. Упущення з боку законодавців компенсується великою увагою науковців та практиків митної діяльності, у працях яких чіткіше виявляються згадані структурно-функціональні зв'язки та процеси.

Відомий український дослідник і практик І. Г. Бережнюк визначає митно-тарифне регулювання як складову митного регулювання. Система митного регулювання формується в межах митної політики та, окрім механізмів митно-тарифного і нетарифного регулювання, включає митну справу. Повноцінна реалізація механізму митного регулювання здійснюється безпосередньо через митну справу [5, 38].

З позицій діалектики розглядає систему регулятивних відносин науковець І. М. Карамбович. “Серцевиною митної політики, – вважає автор, – є митне регулювання, що поєднує в собі дві взаємопротилежні протилежності – тарифне та нетарифне регулювання” [6, 7]. Митна політика розглядається науковцем як спосіб коригування і використання механізму митного регулювання залежно від конкретної внутрішньо- та зовнішньоекономічної ситуації. Митна справа визначається автором як прерогатива діяльності держави щодо реалізації національних інтересів та забезпечення економічної безпеки [6, 100].

Через призму митної справи виявляє структуру митно-регулятивних взаємозв'язків фахівець у галузі міжнародного митного права К. К. Сандровський. На думку науковця, митна справа складається з митної політики та засобів її здійснення. До кола останніх автор зараховує, зокрема, митні тарифи та систему заходів нетарифного регулювання. При цьому митна політика не зводиться лише до техніки митної справи, а охоплює різноманітні сторони діяльності держави в галузі зовнішньоекономічних відносин [7, 7–9]. Таке сприйняття митної справи як

форми практичної діяльності видається нам дещо перебільшеним. Незрозумілою лишається й та суперечність, що подається у формулі митної політики: спочатку автор визначає категорію звужено, як складову митної справи, але, зрештою, заперечує собі та розкриває її як поняття більш повне за змістом і впливом на зовнішньоекономічні процеси.

Оригінальною є позиція Б. Н. Габричидзе, який, не применшуючи ролі та кола компетенції митної справи, водночас проводить “реабілітацію” категорії “митна політика”, розширюючи її зміст і визначаючи як “систему політико-правових, економічних, організаційних та інших широкомасштабних заходів у галузі митної справи, спрямованих на реалізацію і захист внутрішньо- та зовнішньоекономічних інтересів держави”.

Разом з тим суперечність, подібна до тієї, що склалася у К. К. Сандровського, має місце і у Б. Н. Габричидзе: митна політика разом з ще 13 структурно-функціональними складовими, серед яких і митно-тарифне регулювання, включаються до митної справи та є її невід’ємними складовими [8, 5–11].

Для формування цілісного сприйняття структури зв’язків основоположних митних категорій та в рамках нашого дослідження важливо визначити місце митної політики в механізмі державної політики.

З цього приводу існує ряд поглядів, відмітних за відносністю та масштабом сприйняття. Так, на думку І. Г. Бережнюка [9, 7], І. О. Івашук [10, 106] та Д. В. Приймаценка [11, 37], митна політика – це складова зовнішньоекономічної політики. Згідно з дослідженням Н. П. Злепко, митна політика є симбіозом зовнішньоекономічної та фінансової політики і ієрархічно виявляється нижчою за них [12, 9]. У праці Б. А. Кормича синонімом терміна “митна політика” виступає зовнішньоекономічна або зовнішньоторговельна політика держави [13, 9]. К. К. Сандровський ототожнює митну та зовнішньоторговельну політику, приблизно тієї ж думки тримається і І. М. Карамбович [6, 266].

Більш конкретно характеризують належність митної політики автори Великої радянської енциклопедії, фактично зрівнюючи її із зовнішньоторговельною політикою: “митна політика – це система митних заходів держави щодо ввезення іноземних товарів та вивезення своїх за кордон, частина загальної торгової політики держави” [14, 580].

Перелічені наукові погляди визначають очевидний зв’язок митної політики як із зовнішньоекономічною, так і з зовнішньоторговельною політикою. Але найбільш рівнозначним поняттям митній політиці виступає саме зовнішньоторговельна, адже зовнішньоекономічна значно ширша за структурою і включає, крім зовнішньоторговельної, ще й інвестиційну, валютну, грошово-кредитну, інші її види, застосовні в рамках координації широкого різноманіття форм зовнішньоекономічної діяльності.

Як бачимо, побудова системи взаємозв’язків основоположних митних категорій відбувається в досить різних варіантах. З одного боку, проглядається вертикаль: “митна політика – митне регулювання – митно-тарифне регулювання – митна справа”, з іншого – митну політику зводять до рівня митної справи, випускаючи з уваги ряд ключових ланок вертикалі. У рамках дослідження примітною є також відмова законодавця не лише від будь-якої конкретизації системних взаємозв’язків, але й від розгляду ряду ключових митних категорій узагалі.

Така різноманітність поглядів та підходів до розв’язання порушеної проблеми змушує поставити запитання про його зумовленість, яка, на нашу думку, криється в глибинах швидше не емпірики, а методології. Тож чи правильно наукова спільнота вибрала вектор і площину дослідження, чи логічно визначати зв’язок шляхом включення чи підпорядкування політики (як стратегії та системи принципів) з регулюванням та справою (як тактикою забезпечення та практичною діяльністю), і чи можна це робити взагалі?

Відповідь на ці питання спробуємо дати шляхом аналізу, що ґрунтується на методології історичного матеріалізму і діалектики, та використовуючи вже згадані наукові розробки і категоріальні залежності.

“Сукупність виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому здійснюється політична та юридична надбудова” – визначав К. Маркс [15, 6–7]. “Економічна структура суспільства кожної даної епохи утворює ту реальну основу, якою керується вся надбудова правових та політичних інститутів, так само як релігійних, філософських та інших поглядів”, – доповнював його Ф. Енгельс [16, 26].

Запозичені К. Марксом зі сфери будівництва структура та методологія історичного матеріалізму, на нашу думку, найбільш вдало описують об’єктивні процеси системи економічних відносин суспільства в цілому та в системі митних відносин зокрема. Окрім того, погляд на систему державних регулятивних відносин через призму загального, особливого та одиничного дає точне уявлення про роль та місце конкретних регулятивних категорій, у тому числі митно-тарифного регулювання (рис. 1).

Систематизувати й виокремити структуру митних відносин у вітчизняній науці в описаний спосіб спробував, зокрема, І. М. Карамбович. Автор слушно зауважив, що митні відносини за своєю суттю і глибинним змістом, беззаперечно, є економічними, базисними, але, не виправдано відхиливши митне регулювання у площині економічних відносин у площину надбудови, науковець так і не зміг побачити рівноцінності в категоріях митного регулювання та державного регулювання зовнішньої торгівлі [17, 15].

Упущення цього факту призвело до іншої ґносеологічної помилки: базисом зовнішньоекономічної політики автор визначає міжнародну торгівлю (як категорію із зовсім іншої сфери виробничих відносин – обміну), в той час як надбудовою міжнародної торгівлі правильніше було б визначити міжнародні звичаї, правила й договори (наприклад, Конвенція МДП, міжнародні правила Інкотермс), що хоча й здатні вплинути на структуру і стан митного регулювання шляхом спрощення його умов, але головної мети – державного регулювання рівних конкурентних умов з метою ефективного суспільного відтворення – так і не несуть. Як наслідок, науковець звів рівень дослідження зв’язків у системі митних відносин лише до рівня метазасобу, визначивши митну політику одним з багатьох факторів забезпечення економічної політики [17, 16].

Грунтуючись на методології історичного матеріалізму, досить легко виявити сукупність структурних зв'язків (рис. 1): митна політика, маючи всі ознаки зовнішньоторговельної політики, є її фактичним відображенням та проявляється у двох спільних для обох категорій формах – протекціонізмі та фритредерстві [11, 28; 18, 25; 19, 69; 20, 83]. У свою чергу, тотожністю державного регулювання зовнішньої торгівлі виступає митне регулювання з регулятивним потенціалом у вигляді митно-тарифного та нетарифного регулювання, також характерно для обох категорій [5, 35; 6, 7; 21, 61; 22, 199; 23, 10; 24, 165; 25, 376].

Трапляються випадки, коли науковці в систему державного регулювання зовнішньої торгівлі включають й інші складові, зокрема валютне регулювання [19, 77]. У рамках зазначеної проблематики потрібно підходити перш за все з боку об'єктивізації регулятивних процесів: основною метою валютного регулювання є забезпечення стабільності національної грошової одиниці як загального обмінного еквівалента, а не регулювання товарних потоків, а тому валютне регулювання об'єктивно належить до структури валютно-фінансового регулювання. Не заперечуємо, що трапляються локальні випадки стимулювання власної експортної позиції шляхом девальвації національної валюти (наприклад, свідоме встановлення низького курсу юаня Китаєм по відношенню до американського долара), але така політика тимчасова, вона викликає швидку політичну реакцію з протилежного боку і несе негативні наслідки для національних підприємств та суспільства.

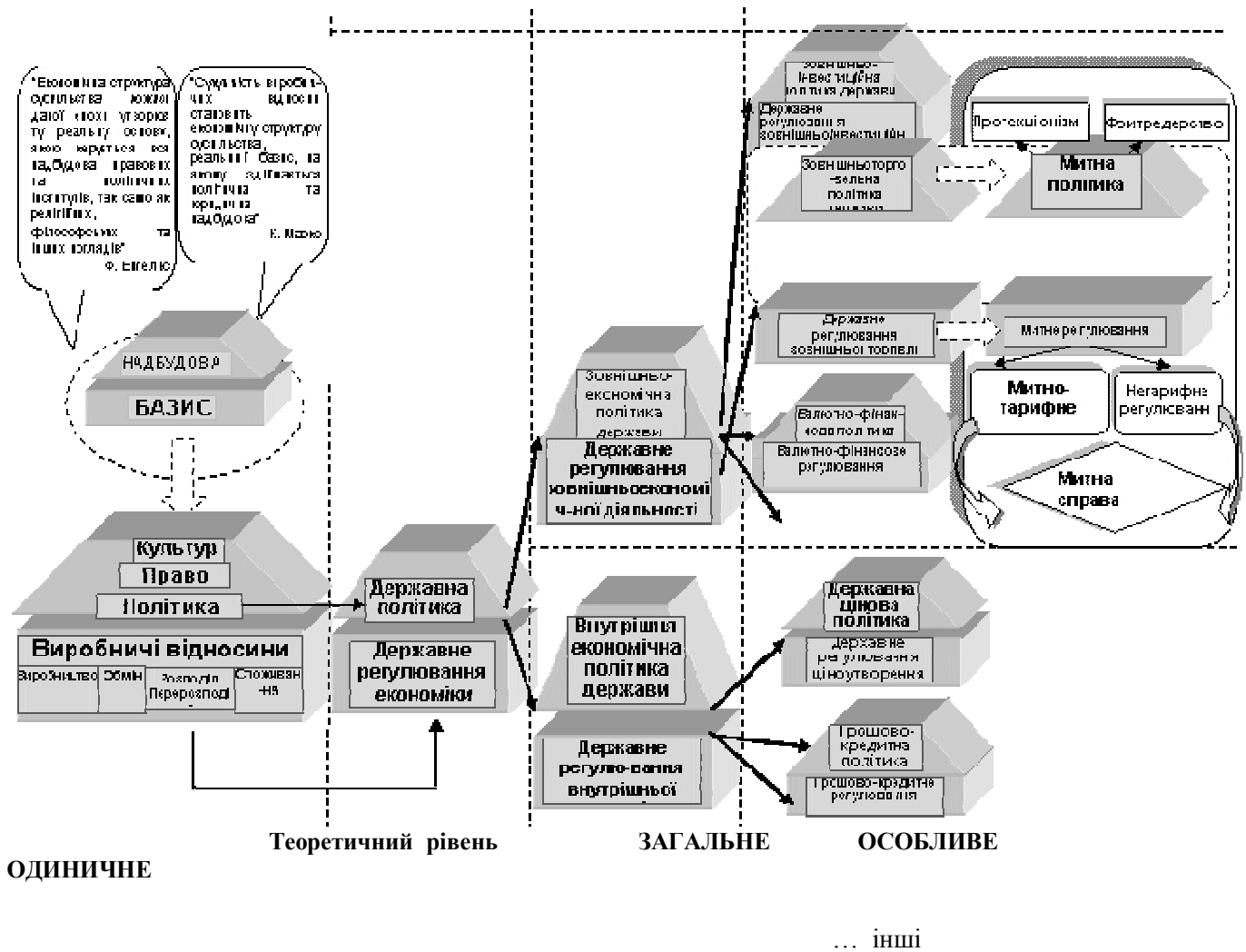

Рис. 1. Митно-тарифне регулювання у структурі державних регулятивних відносин (розроблено автором)

Провівши розклад структурних зв'язків системи державних регулятивних відносин, доходимо висновку, що митно-тарифне регулювання – це базисна категорія, а отже, це складова економічної структури суспільства, ієрархічно підпорядкована митному регулюванню.

Різноманітність наукових поглядів на сутність і характер впливу митно-тарифного регулювання відзначається шириною та предметністю його сприйняття. Як зазначає науковець та практик О. Б. Єгоров, митно-тарифне

регулювання – це економічний методом цінового регулювання зовнішньої торгівлі з метою стимулювання балансу внутрішнього та зовнішнього ринків, обсягів виробництва і споживання [26, 208]. На думку О. П. Гребельника, тарифними методами країна розв’язує проблему зовнішньоторговельного обігу з іноземними державами, захисту національного товаровиробника, поповнення державного бюджету ціною надходжень від зовнішньоекономічних операцій [18, 45]. За умов застосування заходів тарифного регулювання, на думку М. Г. Шульги, за споживачами товарів зберігається повна свобода вибору між товарами імпортованими й товарами вітчизняного виробництва, що є однією з найважливіших умов функціонування нормальних ринкових відносин [27, 167]. Як найважливіший механізм державного регулювання зовнішньої торгівлі, що є прикладом економічного регулювання і відповідає вимогам ринкової економіки в порівнянні з нетарифними обмеженнями, котрі переважно мають характер державного, силового регулювання зовнішньої торгівлі, визначає митно-тарифне регулювання фахівець митної справи В. В. Ващенко [28, 40].

Наведене свідчить, що митно-тарифне регулювання здійснює свій вплив шляхом збільшення ціни імпортованого (експортованого) товару. Як наслідок, суб’єкт зовнішньоекономічної діяльності або ж змушений перекласти величину податку на плечі споживачів, або ж для підвищення конкурентоздатності товару поступитися частиною свого прибутку. Небажання втрачати прибуток змушує імпортера (посередника) мінімізувати витрати на доставку, а безпосереднього виробника – оптимізувати виробництво. У випадку застосування заходів нетарифного регулювання (ліцензій, квот, ембарго) імпортер (експортер) частіше всього втрачає не конкурентні позиції на ринку чи прибуток, він втрачає доступ на ринок. Як наслідок, дестабілізуюча функція нетарифного регулювання призводить скоріше не до оптимізації виробництва, а до його згорання.

У рамках дослідження слід відзначити й те, що коли потенціалу митно-тарифного регулювання недостатньо, цілком прийнятним засобом впливу на зовнішньоторговельні потоки вважається застосування інструментарію нетарифного регулювання [18, 222; 19, 79; 27, 167], в такому аспекті останнє виступає допоміжним елементом регулятивної системи, а тому повинно застосовуватися виключно у випадку, коли тарифні засоби бажаного ефекту дати не можуть.

Висновки. Підбиваючи загальні підсумки, можемо визначити митно-тарифне регулювання як підсистему інструментів державного регулювання зовнішньоторговельних потоків, котра ґрунтується на митному тарифі, що здійснює вартісний вплив на ціну товарів, переміщуваних через митний кордон, з метою створення ефективного балансу ринкових конкурентних переваг та надходження платежів до державного бюджету.

Разом з тим доходимо однозначного висновку про те, що митно-тарифне регулювання є базисною категорією регулювання економічних відносин, яка має економічний характер та ринкову спрямованість. Маючи ці характеристики, досліджувана категорія відіграє важливу роль у процесах інтеграції, адже повністю відповідає вимогам міжнародних інститутів та сприяє інтеграції національної економіки до спільноти цивілізованих ринкових економік.

У рамках формування національної митної політики не треба забувати й про те, що в межах митного регулювання допустиме, більш того, навіть необхідне використання й нетарифних складових. При цьому ефективний баланс митно-тарифних та нетарифних компонентів – одна з нерозв’язаних проблем як митної політики, так і теорії сучасної міжнародної економіки, а тому актуальний для подальшого наукового опрацювання.

Література

1. Митний кодекс України від 12.12.1991 р. № 1970-XII (втратив чинність) // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – № 16. – С. 203.
2. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. № 92-IV (втратив чинність) // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2002. – № 38. – С. 288.
3. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – С. 9.
4. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 29. – С. 377.
5. Бережнюк І. Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти : [монографія] / Бережнюк І. Г. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2009. – 543 с.
6. Карамбович І. М. Митна система та її роль в регулюванні зовнішньої торгівлі України : [монографія] / Карамбович І. М. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2009. – 281 с.
7. Сандровский К. К. Международное таможенное право / Сандровский К. К. – К. : Знання, КОО, 2001. – 461 с.
8. Габричидзе Б. Н. Российское таможенное право : учебник для вузов / Габричидзе Б. Н. – М. : НОРМА, 2001. – 448 с.
9. Бережнюк І. Г. Митне регулювання в системі категорій “митна політика” і “митна справа” / І. Г. Бережнюк // Вісник Академії митної служби України. – № 2 (34). – 2007. – С. 3–8.

10. Івашук І. О. Митні ініціативи в глобальному просторі: [монографія] / Івашук І. О. – Т. : Підручники і посібники, 2007. – 304 с.
11. Приймаченко Д. В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Приймаченко Дмитро Володимирович / Академія митної служби України. – Д., 2007. – 477 с.
12. Злепко Н. П. Мито як фіскальний ресурс державного бюджету та інструмент фінансової політики : дис. ... кандидата екон. наук : 08.04.01 / Злепко Надія Петрівна / Тернопільська академія народного господарства. – Т., 2005. – 251 с.
13. Кормич Б. А. Державно-правовий механізм митної політики України / Кормич Б. А. – Одеса : Астропринт, 2000. – 180 с.
14. Большая Советская Энциклопедия : в 51 т. / гл. ред. Б. А. Введенский. – Изд. 2-е. – М. : Советская Энциклопедия. – Т. 41, 1956. – 660 с.
15. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 13. – 771 с.
16. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1963. – Т. 20. – 828 с.
17. Карамбович І. Митна політика: методологічні засади дослідження / І. Карамбович // Вісник Академії митної служби України. – 2004. – № 1. – С. 12–18.
18. Гребельник О. П. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності : підручник / Гребельник О. П. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 696 с.
19. Мельник Т. М. Міжнародна торгівля товарами в умовах глобальної конкуренції : [монографія] / Мельник Т. М. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. – 396 с.
20. Козак Ю. Г. Міжнародна економіка / Ю. Г. Козак, Ю. М. Пахомов, Н. С. Логвінова. – Вид. 3-те, перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
21. Письмаченко Л. М. Державне управління зовнішньоторговельною діяльністю в умовах інтеграції України у світовий економічний простір: механізми регулювання та контролю : дис. ... доктора наук з держ. управл. : 25.00.02 / Письмаченко Людмила Миколаївна. – Національна академія державного управління при Президентові України. – К., 2008. – 406 с.
22. Киреев А. П. Международная экономика : учебн. пособие для вузов : в 2 ч. / А. П. Киреев. – М. : Межд. отн., 1997. – Ч. 1 : Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. – 1997. – 415 с.
23. Галицкая Н. В. Нетарифное регулирование внешнеэкономической деятельности в таможенных правоотношениях [Электронный ресурс] : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.14. / Галицкая Наталья Владимировна. – М. : РГБ, 2005. – 194 с.
24. Колесов В. П. Международная экономика : учебник / В. П. Колесов, М. В. Кулаков – М. : ИНФРА-М, 2004. – 474 с.
25. Економічна енциклопедія : в 3 т. / [гол. ред. Б. Д. Гаврилишин]. – К. : Академія, 2001. – Т. 2. – 848 с.
26. Єгоров О. Б. Митна економіка (Україна – СОТ – ЄС) : посібник / О. Б. Єгоров. – Одеса : ПЛАСКЕ ЗАТ, 2005. – 226 с.
27. Шульга М. Г. Митні відносини в рамках нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності / М. Г. Шульга // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб.; [відп. ред. В. Я. Тацій]. – Харків : Нац. юрид. акад. України. – 2003. – Вип. 61. – С. 167–171.

28. Ващенко В. В. Митно-тарифне регулювання зовнішньоекономічної діяльності / В. В. Ващенко // Фінанси України. – 2000. – № 3 (51). – С. 40–47.